

М. Т. Мәңгібаева

**Ғылыми жетекшісі: У. Ш. Шапақ, ұлттық құқық жоғары мектебінің проректор-директоры, заң ғылымдарының докторы, профессор
(Қазақ гуманитарлық заң университеті)**

СОТ ПРЕЦЕДЕНТІ АРҚЫЛЫ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АҚТАҢДАҚТЫҢ ОРНЫН ТОЛТЫРУ

Қазіргі заманда бүкіл дамыған мемлекеттерде құқықтық жүйенің екі түрі — роман-германдық және англосаксондық жүйелер үстем болып келеді. Бірақ, өздерін сыйлайтын мемлекеттер осы құқықтық жүйелерден өздеріне қажеттерін ғана алып, негізгі құқықтық жүйе ретінде ғасырлар бойы қалыптасқан және дамыған өздерінің ұлттық құқықтық жүйелерін пайдаланып келеді. Заңгерлер тілімен айтқанда, бұл құбылыс «рецепция» деп аталады.

Енді, өз еліміздегі құқық мәселесіне көңіл аударсақ, 1992 жылы Мемлекеттік бағдарлама, ал 2003 жылы Құқықтық концепция қабылданды. Бұл бағытта біраз жұмыс істеліп жатыр, оған ешкімнің де күмәні жоқ шығар. Бірақ біз бір жағымызда өзінің қалыптасқан құқықтық жүйесі бар дамыған Батыс пен жедел әрі қарқынмен дамып келе жатқан Шығыстың ортасында алаңдап, дағдарыста тұрып қалған жоқпыз ба? Не істеу қажет? Қай жаққа бағдар жасаймыз?

Бұл жерде орта ғасырларда қазақ хандығында пайда болған және қазақ қоғамымен қалыптасқан әдет-ғұрып құқығы негізінде қалыптасқан құқықтық жүйені еске алсақ, халық-

аралық құқық жүйесінің елесіне еліктейміз деп, біздің құқықтық жүйе өзінің ерекшелігін жоғалтып ала ма деген қауіп бар. Әлде біздің төл құқықтық жүйеміз болған жоқ па?

Егемендік алғаннан бері қабылданған кодекстерді мысал ретінде алатын болсақ, ешбір құжатта қазақтың әдет-ғұрып құқығынан ештеңе алынбаған. Барлығы дерлік Ресейдің кодекстерінен «көшірмеленіп», жыл сайын немесе қажеттілігіне қарай өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп отырады. Дегенмен, ғасырлар бойы қалыптасқан қазақтың әдет-ғұрып құқығынан көп нәрселер алуға болатын еді ғой. Мәселен, XVII ғасырдың соңында Тәуке ханның билігі тұсында қазақтың әдет-ғұрып құқығына талдау жасаланып, «Жеті жарғы» деп аталып тарихи-құқықтық құжат жарық көрді. Бұл құжаттың «Жесір дауы» бөлімі жесірлерге және жетімдерге арналған. Қазақ қоғамында бұрындары «жетім», «тастанды бала» немесе «жесір» деген түсініктер болып көрмеген. Біздің ата-бабаларымыз өмір сүрген жағдайда, жалғыз өмір сүру мүмкін емес болған және некесіз бала туу деген жағдай отбасына жақын-жекжаттарына, тіпті сол руға ұят болып саналған.

Қазақстанның Ресей, кейіннен КСРО құрамында болған кезінде және егемендік алғаннан кейін де жетімдердің, тастандылардың және жесір әйелдердің саны көбейіп кетті. Қазіргі уақытта мемлекетіміздің мұндай балаларды тәрбиелеуге күші мен қаражаты жетпегендіктен, біздің жетімдеріміз шетелдің азаматтары үшін оңай олжаға айналды. Өйткені бала асырап алуды рәсімдеу қарапайым түрде жүзеге асырылады. Сөйтіп, ата-ананың аялы алақанын көрмеген ұрпағымыз оп-оңай шет ел асып кетуде.

Мақаланың көкейтесті мәселесі ретінде құқықтағы «адамгершілік» тақырыбына тоқтасақ, адамның құқығы мен бостандығына қатыстының бәрі Батысқа байланысты деген ой туындайды. Орта ғасырлардағы Батыс Еуропаның сот жүйесі бөгде ойлайтындар мен қарапайым халықты қорқыту немесе үрейлендіру негізінде құрылса, жапан далада жүрген біздің ата-бабаларымыз «адамгершілік» түсінігімен жете таныс болған. Біздің ата-бабаларымыз, өздерін табиғаттың бір бөлігі ретінде санаған, сондықтан адамгершілікке жатпайтын өрескел қылмыстарды жасамаса, адам баласының өмірін алуға ешкімнің құқығы жоқ деп есептеген. Тіпті, өрескел қылмыс жасаған қылмыскердің өлім жазасы екі жақтың келісімі бойынша құнмен ауыстырылғанын өз еңбектерінде Ш. Уалиханов пен Л. Гумилев атап өткен.

Енді мақтан етер ағылшындардың, ал қазір американдықтардың «прецеденттік құқығына» тоқталып өтейік. Құқықтың бұл түрі ағылшындар қоғамында XII ғасырда құрылған болса, кейіннен XV-XVIII ғасырларда қазақ қоғамында әдет құқығының қайнар көзінің бірі болып бидің билігі деп аталған сот прецеденті пайда болды. Құқық мәселелері билер сотының тәжірибесімен әрдайым толықтырылып және өзгертіліп отырды. Құқық нормасында қарастырылған күрделі істер бойынша белгілі билердің шешімдері прецедент сипатын ала отырып болашақта сондай істерді шешу үшін үлгі ретінде қызмет етті. Өте маңызды және күрделі үкімдер халық арасында сақталып, «билер сөзі» деп аталып кеткен. Олар қазіргі заманға ауызша түрде ұрпақтан ұрпаққа беріліп, өз мәнін жоғалтпағанын фольклорлық бастаулардан байқай аламыз.